

B I J D R A G E

VAN

Mr. **DAAM FOCKEMA,**

OVER

DE WATERTOGTEN DER ROMEINEN

DOOR

F R I E S L A N D,

EN

DEZER INVLOED OP DEN WATERSTAAT ALDAAR ¹.

Mijne Heeren!

Tot de zeer belangrijke gebeurtenissen voor *Friesland* behooren voorzeker de herhaalde watertogten van de Romeinsche krijgsheden, onder de veldheeren DRUSUS en GERMANICUS. Hierdoor is het bestaan van *Friesland* vóór het begin onzer jaartelling eene onbetwistbare zaak; en door oude Romeinsche schrijvers, kort daarna geleefd hebbende, zijn de toenmalige grenzen van dat land bekend; karakterertrekken van de bewoners worden op vereerende wijzen gemeld; en bijzonderheden omtrent den grond zijn door bronnen van die tijden aangegeven, hoewel door

¹ Voorgelezen in de winteravondvergadering van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, den 7 November 1844.

*

onduidelijke denkbeelden en min naauwkeurige opgaven wel eenige verwarring en onzekerheid opleverende.

Dit heeft mij aangespoord, om over dat onderwerp eene kleine bijdrage zamen te stellen, waarin een kort overzicht van belangrijke punten dier krijgstogten en van voorbereidende middelen zullen voorkomen, welke groote gevolgen hebben opgeleverd, en medegewerkt, om in de oppervlakte des bodems eene verbazende verandering te doen ontstaan. Ik zal van dat opstel thans aan Ulieden de voorlezing doen.

Toen de Romeinsche veldheer DRUSUS het plan vormde, om tegen de noordelijke Duitsche volken, nader aan de zeekusten, met schepen eenen krijgstogt te ondernemen, nam hij den waterstaat op ten noorden van den Katwijkschen *Rijn*, besloot, door een te graven kanaal, te vereenigen het noord-oostpunt van den *Rijn* met den *IJssel*, tusschen *Arnhem* en *Doesburg*², en verder den togt te doen door *Friesland*, langs *meeren en poelen*, welke, volgens TACITUS, *Ann.*, lib. II, c. 8, en PLINIUS, *Hist. nat.*, lib. IV, c. 15³, in grooten getale daar waren. Hoewel deze *meeren en poelen* noordwaarts afwaterden naar zee, was de toenmalige waterstaat voor de door DRUSUS bedoelde sloopstogten daar langs niet geschikt, waarom dezelve, gelijk SUTTONIUS, lib. V, c. I, zegt, *fossas novi et immensi operis effecit* (kanalen heeft doen graven, een werk geheel nieuw en van verbazenden omvang), ten einde de bevaarbare meeren en andere wateren door die kanalen te

² Ik zal, tot aanwijzing der plaatsen, de namen van tegenwoordige steden en andere voorwerpen bij raming gebruiken.

³ Dewijl ik de uitgave van dit werk door HARDUINUS gebruik, zal ik de door hem op den kant aangeteekende getallen der hoofdstukken van vroegere uitgaven aanhalen.

vereenigen, waarbij dan ook belemmerende *ondiepten* werden weggenomen.

Hierdoor werd terstond eene groote hoeveelheid van het Rijnwater afgeleid, en vereenigd met het water zoo van den *IJssel* als van de daarin ontlastende meeren en poelen. Ook moest door de verdere kanalen van vereeniging, benevens de opruiming van belemmeringen, de affloop van het water versnellen, en moesten weder hierdoor de beddingen verdiepen en verbreedten, en alzoo de scheepvaart begunstigen.

GERMANICUS, DRUSUS zoon, wist zich daarvan te bedienen ⁴, door meerdere krijgsbenden, met eene grootere menigte vaartuigen, langs het reeds verbeterend vaarwater door *Friesland*, naar de *Eems* te voeren. TACITUS bepaalt, in de *Ann.*, lib. II, c. 6, dat een getal van *duizend vaartuigen* genoegzaam werd geacht ⁵, en hij beschrijft dezelve onderscheidenlijk aldus: » *Aliae (naves) angusta puppi*
» *proraque et lato utero, quo facilius fluctus tolerarent.*
» *Quaedam planae carinis, ut sine noxa siderent: plures*
» *appositis utrimque gubernaculis, converso ut repentie*
» *remigio hinc vel illinc adpellerent: multae pontibus stratae,*
» *super quas tormenta veherentur, simul aptae ferendis*
» *dis equis, aut commeatui. Velis habiles, citae remis,*
» *augēbantur alacritate militum in speciem ac terrorem.* »
(Schepen, ten deele met korte ronde voor- en achterstevens, en in het midden breed, om zich op de golven te verheffen; anderen met platte bodems, om zonder nadeel over mindere diepten te komen; een groot gedeelte met roerpennen aan de voor- en achterstevens, ten einde spoedig door het roer, met de riemen, de vaart te veranderen

⁴ In het 16de jaar onzer tijdrekening, zie *Series chronologica*, in TACITUS, uitgave van WETSTEIN, 1734.

⁵ *Mille naves sufficere visae.*

en besturen; velen als ponten, om daarop stormtuig, paarden en mondbehoefden, te vervoeren. De schepen konden door zeilen en roeiriemen spoedigen gang maken, zoodat de snelle beweging en vervoer, door de handigheid der krijgslieden, bij de Friezen verwondering en verbazing verwekten.)

Tot het beleid over het vervaardigen dier vloot, derzelve verzameling, bevrachting en afzending, waren de voorname krijgsbevelhebbers SILIUS, ANTEJUS en CAECINA, benoemd. Ik stel, met velen, de verzamelplaats ongeveer te *Kampen*, en, niet onwaarschijnlijk, in meer zuidelijke oorden.

Na het afzenden der levensmiddelen en verdere behoeften, werden de legerbenden van de Romeinen en bondgenooten ingescheept, en langs de meeren en wadden *voorspoedig*⁶ naar de rivier de *Eems* gevoerd. Zie TACITUS, *Ann.*, lib. II, c. 8. Deze beknopte opgave duidt aan, dat de togt regelmatig en zonder belemmeringen afliep.

Na dit van dien beroemden togt in het algemeen gezegd te hebben, zal ik nog iets over den *Rijn* hier aanhalen. PLINIUS, *Hist. nat.*, lib. IV, c. 15, geeft aan den *Rijn drie armen*, en zegt van den noordelijken arm, dat dezelve zich uitstortte in meeren⁷. Deze arm wordt door TACITUS niet genoemd, zie deswege mijne *Schetsen van de Friesche geschiedenis*, d. I, blz. 161; men houde alzoo dien Rijnarm van PLINIUS voor den vereenigden *Rijn-IJssel*. Verder zegt PLINIUS van den *zuidelijken Rijnarm*, dat deze westwaarts in de rivier de *Maas* valt, en dat de *middelarm* (de Katwijksche) eene matige bedding behoudt met zijnen naam⁸. Door den toenemenden affloop van

⁶ Secunda navigatione.

⁷ Spargit in lacus.

⁸ Modicum nomini suo custodiens alveum, als niet door meeren en waterplassen de evenredige breedte verliezende.

water langs den *Rijn-IJssel* heeft de afstroming langs die bedding van tijd tot tijd afgenomen, en is de mond van dien arm bij *Katwijk* later verstopt. TACITUS geeft aan dezen Katwijkschen arm in het bijzonder den naam van *den Rijn*. Zie TACITUS, *De mor. Germ.*, c. 34, waar hij meldt: » Frisii usque ad oceanum *Rheno* praetexuntur, » ambiuntque *immensos insuper lacus et Romanis classi-* » *bus navigatos* ⁹."

Ik zal nu tot het voornamelijk doel der bijdrage overgaan, door te wagen, om, naar aanleiding van schrijvers, met eenige ontwikkeling voor te stellen *den koers, welken de sloopstogt der Romeinen door Friesland naar de monden van de Eems heeft genomen*.

De *Rijn-IJssel*, afstroomende uit en langs het land der Bructeri (oostelijke naburen van de Marsacische ¹⁰ en Stuurische Friezen), wordt door schrijvers geacht twee voornamelijk afwateringen te hebben gehad: de *oostelijke*, waarin de *Linde* en *Tjonger* of *Kuinder* zich ontlasten, stond in verband met het tegenwoordige *Tjeukemeer*, langs ongeveer de *Lemmer*; de *westelijke*, van meerder belang, zal, van af de verzamelplaatsen der vloten, de rigting hebben genomen ten zuiden van *Schokland*, noord-westwaarts langs meeren, met natuurlijke en gegravene kanalen, tot aan eenen meer verhevenen en boschachtigen grond ¹¹, gelijk

⁹ De Friezen, gevestigd aan den regter oever des *Rijns*, wonen aan de oevers van zeer groote meeren, door de Romeinsche vloten bevaaren.

¹⁰ Zie mijne *Schetsen van de Friesche geschiedenissen*, d. I, blz. 123, 161. CLUVERIUS, in *Introduct. in geograph.*, ed. *Amst.* 1729, p. 147, plaatst de Marsaciërs ongeveer bij *Amersfoort*.

¹¹ VAN HOF stelt, dat in dit gedeelte der *Zuiderzee* voorheen onderscheidene groote meeren bestonden, gelijk uit den aard der lagere gronden in *Friesland* natuurlijk moet voorkomen. Zie ARENDS, *Noordzeekusten*, II, 31, vertaling van WESTERHOF. Het

aan dien van *Gaasterland* en *Hemelum*, waarop het eiland *Urk* zich zal hebben bevonden, en verder langs dien verhevenen grond ongeveer naar *Tacozyl*, in het land der *Sturiërs*.

Het is te veronderstellen, wegens het zeer groot aantal vaartuigen, dat de togt door de waterlanden langs meer dan eene rigting hier en vervolgens zal hebben plaats gehad.

Nadat wij over de oppervlakte hebben gesproken, welke thans het oostelijke plek van de kom der *Zuiderzee* uitmaakt, en waarin de eilanden *Schokland* en *Urk* voorkomen, zijn wij gevorderd tot die oorden, welke voor een groot gedeelte zich boven den waterstand verheffen, en dus, hoewel altijd bij raming, voor eenige meer bepaalde aanwijzingen vatbaar zijn.

De oostelijke rigting vinden wij in *Lemsterland* en *Doniawarstal*, langs het Rijnkanaal, het *Tjeukemeer*, eene menigte tegenwoordig kleine waterplassen, en het *Sneker meer*, met de *Wetering*, naar de rivier de *Boorn*. De westelijkste rigting vinden wij van af *Tacozyl*, langs een' waterloop, in verband met het *Sloter meer*; verder in

is waarschijnlijk, dat zoodanige meeren, door afstroomingen van den *Rijn-IJssel*, ter dezzer plaatse een grooter meer hebben doen ontstaan, zoo als *SCHOTANUS* op zijne kaart, *Afbeelding van oud Friesland*, heeft voorgesteld. Die verhevene en boschachtige gronden bestonden nog in het midden der elfde eeuw, blijkens eenen keizerlijken giftbrief van den 23. Augustus 1046, wegens heerlijke regten op het graafschap *Hameland*, liggende aan de *Veluwe*, waarvan de westelijke grens liep langs *Westerflieland*, door de *boschen, tot aan Stavoren*. Zie *VAN LOON*, *Aloude hist.*, deel II, blz. 298. Waarschijnlijk zullen, door werking van onderaardsche vuren, ten opzichte van bosschen en kliffen veranderingen hebben plaats gehad, gelijk in 1204 hooger op bosschen van de *Fluissen* in brand zijn geraakt en verzonken, waar thans in *Hemelummer Oldephaert* een groot meer van dien naam bestaat.

Wymbritseradeel langs een water voorbij *Woudsend* naar het *Heeger meer*, en langs een aantal tegenwoordig kleine waterplassen, hoedanige in het aan *Doniawarstal* grenzende buitendijksche gedeelte van *Wymbritseradeel* ook nog gevonden worden.

Ik vermoed met anderen, dat het meer noordelijke binnendijksche gedeelte van *Wymbritseradeel*, van af ongeveer *Oosthem* naar *Bolsward* ter eenre, en naar *Sneek* met *Rauwerderhem* ter andere zijde, langs de hemdijken, ook meeren heeft bevat ¹²; ik vermoed, dat, ten behoeve van de Romeinsche watertogten, ook daar en derwaarts vereenigingsgrachten zijn gegraven, en dat de ooster en vooral de wester *Wymerts*, meer door menschen aangelegde, dan natuurlijke, waterloopen vertoonende, mogelijk overblijfselen van de Romeinsche grachten zijn.

Ik noemde zoo even de later aangelegde *hemdijken*, en voeg daarbij de vroeger aangelegde *slagdijken*, langs *Wonseradeel*, van af *Bolsward*, en langs *Hennaarderadeel* en *Baarderadeel*, tot aan den *Krinser arm*, en ik stel mij hier voor de uitmuntende landouwe, welke met blaauwe en groene kleuren is aangewezen op eene kaart van onzen kundigen landgenoot W. VAN PEYMA, bij de verhandelingen van den eerwaardigen P. BROUWER en van ons geacht Medelid W. EEKHOFF. Ik bepaal evenwel meer bijzonder de *Middelzee* ongeveer tot bij den *Krinser arm*, en stel mij voor, dat de *Boorn-rivier*, door de vereeniging met meerdere afstromingen van water, bij de grenzen van *Oostergoo* en *Westergoo*, naar de oude geschriften den naam van *Boorndiep*, in het Latijn *Burdipus*, had, wel-

¹² Dit zoude uit de onderscheidene diepte der verschillende grondlagen mogelijk kunnen blijken, alsmede uit den aard en de zelfstandigheden van die grondlagen, zie blz. 148 van het later aangehaalde werk van PEYMA en anderen.

ken naam, met afwijkingen, vreemde schrijvers met den hun bekenden *Visurgis* hebben verwisseld; gelijk dezelve en de afschrijvers van oude handschriften van TACITUS, bij het verhaal van den terugtogt van Romeinsche benden onder GERMANIGUS, voor *Unsingis Visurgis* hebben geschreven, gelijk ik in mijne *Schetsen van de Friesche geschiedenissen* heb betoogd.

Nu zijn wij tot de grenzen van *Oostergoo*, bij de rivier de *Boorn*, genaderd, waar de Romeinsche togt uit *Westergoo* en *Wouden* zich vereenigde. Deze rivier had eene afwatering noordwaarts naar den *Fliestroom*, en moest, door de vereeniging van den *IJssel*-arm met andere waters uit de *Wouden*, wier bewoners ik *Frisiabones* heb genoemd, eene grootere bedding vormen; maar het lage *Oostergoo* zal ook veel water over deszelfs bodem noord- en oostwaarts hebben doen vlieten, zoo lang de Leppe-
dijken niet tot waterweringen voor *Oostergoo* waren aangelegd, en *Rauwerderhem*, door aansliking en aanspoeling van zoet water uit de *Middelzee*, en door het indringend zeewater langs het *Boorndiep*, niet tot land was gevormd.

De rivier de *Ee*, in *Smallingerland* ontstaan, vereenigde zich westwaarts met vele poelen, naar *Grouw*, waaruit eene gracht (*fossa*) is aangelegd, welke noordwaarts, langs de oude stad *Wartena*, vloeiende naar *Tietjerksteradeel*; welk bestaan van die aloude stad een bewijs oplevert van het veelvuldig gebruik van dat vaarwater; terwijl van af *Grouw* een andere tak, insgelijks noordwaarts, door onderscheidene meeren en waterleidingen, langs *Warga*, tot op de hoogte van *Leeuwarden*, thans onder verschillende namen bekend, afvloeiende, waarna het afstroomend water, weder onder den naam van de *Ee* bekend, door *Leeuwarderadeel*, *Ferwerderadeel* en *Dantumadeel*,

langs *Dongeradeel* en *Dockum*¹³ stroomt. Het is waarschijnlijk, door het overdragen van eene zeesluis van *Ferwerderadeel*, bij het maken van eene lagere zeesluis, dicht bij *Dockum*, in die rivier, dat eb en vloed tot in *Ferwerderadeel* langs die rivier hebbe opgelopen. Vervolgens werd het water van de *Ee* vermeerderd door het *Bergumer meer*, de *Murk* en menigvuldige poelen in *Tietjerksteradeel* en *Dantumadeel*, tot dat die rivier, door en langs *Dongeradeel*, met drie monden zich in en aan den *Lauwerschen zeeboezem* in de zee of de wadden ontlastte, gelijk ik in de *Schetsen* meergemeld heb aangevoerd.

Alzoo zijn wij gekomen tot den zeeboezem, die den naam ontleent van de rivier de *Lauwers*, welke *Oostergoo* afscheidt van *Groningen* en *Ommelanden*, en daardoor bijna alleen nog belangrijk is. Behalve deze rivier en de *Ee*, ontlast zich in dien zeeboezem de *Hunse* (*Unsingis*) in *Groningerland*, en wel in dat gedeelte, dat van ouds de *Marne* wordt genoemd, waarom geleerden hier den *portus Manarmanis* van *PTOLOMAEUS*, *Geogr.*, lib. II, c. 9, plaatsen, zie mijne *Schetsen*, d. I, blz. 139 en 165. Ik ben door F. ARENDS, in deszelfs *Natuurkundige geschiedenis van de Noordzee*, in mijn gevoelen bevestigd, dat de Romeinsche watertogten door *Friesland*, langs *Oostergoo*, aldaar in zee afliepen.

De vloot van *GERMANICUS* zal dan langs de *Ee*, meeren en andere natuurlijke en gegravene vaarten, door *Idaarderadeel*, *Leeuwarderadeel*, *Ferwerderadeel*, *Tietjerksteradeel* en *Dantumadeel*, en langs de uitstroomingen van de *Ee* bij *Dockum*, in den zeeboezem van de *Lauwers* zijn afgevoerd, langs de wadden, tusschen de toen reeds bestaande eilanden en den vasten wal van het Over-Lauwer-

¹³ Het zuidelijke gedeelte der stad, of het Blokhuister espel, is geweest de laatste uitbreiding van *Dockum*.

sche *Friesland*, hetwelk door den terugtogt van krijgsbenden van GERMANICUS, ten deele langs de zee-kusten van dat Over-Lauwersche, ten deele met schepen over de wadden, aldaar verduidelijkt wordt.

Dewijl ik alleen mijne denkbeelden over de watertogten der Romeinen door *Friesland* wilde mededeelen, zal ik niet spreken van den tak des arms van den *Rijn-IJssel*, welke uit het *Heeger meer*, door het zuid-westelijke gedeelte van *Wymbritseradeel* en door *Wonseradeel*, naar *Workum* afstroomde, en zich vervolgens vereenigde met den *Flie*-stroom.

De voorgestelde staat van een groot gedeelte des bodems, ten tijde van der Romeinen togten, en de daarbij voorgevallene veranderingen, door het graven van kanalen, en vereeniging van meeren en waterplassen, hadden al spoedig aan den inwendigen waterstaat van *Friesland* eene andere gedaante gegeven. De losrukkende aarddeelen moesten, naar derzelve meerdere of mindere zwaarte, en de ongelijke krachten des strooms, wegens den stand des lands, naar kleinere of grootere afstanden worden afgevoerd, en alzoo op vele plaatsen de oppervlakte van het water vermeerderen, en elders landwinnings aanbrengen. Vervolgens zouden hevige stormen en doorbraken, met het indringen van het zeewater, lage landstreken tot meer vruchtbare velden verheffen, en uitgebreide binnenwateren tot welige oorden scheppen. Ik heb dit breedvoeriger in mijne *Schetsen van de Friesche geschiedenis* behandeld, en over bijzonderheden, bij twee voorlezingsen in de winteravondvergaderingen van het vorige jaar, gesproken; thaus heb ik nog eens daartoe een onderwerp gekozen,

en wage het, met raadpleging van schrijvers, eenige denkbeelden bij raming en gissing voor te dragen. Mijn doel was, om, naar mijne door ouderdom verzwakkende vermogens, nog iets tot overweging aan te bieden, overeenkomstig met de inrigting onzes Genootschaps. Ik noodig mijne Medeleden des Genootschaps, in de onderscheidene oorden van dit gewest wonende, uit, en vooral de Werkende Leden van de twee eerste Afdeelingen, om historische en geologische berigten in te zamelen, en deswege bijdragen mede te deelen, tot uitbreiding der waarheid en handhaving van dezelve; en ik zeg aan ieder: *Si quid novisti rectius istis, candidus imperti.*

De eer van *Friesland* blijve ons altijd dierbaar!

